

Verantwoordelijkheidsgevoel stimuleren bij jonge kinderen

Burgerschapsvorming in de onderbouw

Burgerschapsvorming lijkt een zwaarwichtige term in het werken met jonge kinderen. Toch is er in de dagelijkse praktijk van de onderbouw van de basisschool van alles aan de hand rond burgerschapsvorming. In dit artikel gaan we in op één onderdeel daarvan: het werken aan verantwoordelijkheid voor elkaar.

Foto's: Els Schellekens

Laat leerlingen nadenken over de regels bij samenwerken en samenspelen

Dorian de Haan werkte als docent Nederlands aan de Rijksopleiding voor Kleuterleiders (KLLOS), is universitair docent bij Ontwikkelingspsychologie Universiteit Utrecht en lector Ontwikkelingsgericht Onderwijs Hogeschool Inholland

Els Schellekens was docent aan de PABO en KLLOS. Bij de Anne Frank Stichting ontwikkelde zij projecten op het gebied van intercultureel onderwijs. Sinds 2007 werkt zij als zelfstandige (Bureau ELS)

Om het groepsgevoel te bevorderen geeft juf Maria haar leerlingen van groep 1/2 om de beurt de taak om de prullenbak bij het eten en drinken in de kring te zetten en erop toe te zien dat al het afval daarin terecht komt. Die taak nemen de meeste kleuters heel serieus: ze schuiven de bak direct naar een klasgenoot die hoorbaar het laatste beetje sap uit haar pakje drinken opzuigt: 'Gooi er maar in!' Na het eten en drinken kijken ze of de bak geleegd moet worden in de verzamelbak in de hal. Zo leren ook de jongste kleuters ongemerkt dat het normaal is om bij te dragen aan de dagelijkse gang van zaken in de groep en dat je daar ook plezier in kunt hebben.

De prullenbaktaak is een voorbeeld van hoe je als leerkracht al gericht kunt werken aan het verantwoordelijkheidsgevoel van jonge kinderen als onderdeel van burgerschapsvorming. Zo leren ze dat ze deel uitmaken van een groep en de sfeer en

samenhang in de groep kunnen bevorderen. In dit artikel beschrijven we eerst theorie en onderzoek over de ontwikkeling van verantwoordelijkheid en vervolgens laten we praktijkvoorbeelden zien van de onderbouwgroepen van de basisschool.

Besef van het eigen gedrag

Uit onderzoek naar de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen in interactie is af te leiden dat er al vroeg voorlopers zijn van verantwoordelijkheidsgevoel. Zo heeft Judy Dunn (1988) op basis van observaties in gezinnen geconcludeerd dat kinderen van twee jaar al het besef hebben als ze een ander pijn doen. Discussies van tweeën- tot driejarigen in hun conflictjes met broertjes en zusjes over 'wie begon', dus wiens schuld het is, tonen aan dat ze weten dat je verantwoordelijk bent voor wat je doet.

Je verantwoordelijk voelen begint bij het besef dat je eigen gedrag in bepaalde gebeurtenissen niet in de haak is. Vanuit dat besef ontwikkelen zich de sociale emoties schuld en schaamte. Het zijn sociale emoties, omdat anderen bij het ervaren van die emoties een belangrijke rol spelen. Door de reacties van anderen worden kinderen zich bewust van zichzelf en hun gedrag – daarom wordt ook wel gesproken van 'zelfbewuste' emoties. Peuters leren regels en normen van hun omgeving kennen en begrijpen, zoals 'je mag een ander niet pijn doen' en 'je mag niet iets afpakken'. Ze gaan steeds beter snappen wanneer ze die regels overtreden. Je schuldig voelen en je schamen hebben te maken met stout gedrag. Schaamte treedt ook op als je voelt dat iets niet goed aan je is – bijvoorbeeld als je als kleuter nog in je broek plast. Kinderen ontwikkelen ook gevoelens van schaamte over een kenmerk van hun sociale groep. Hun gezin is bijvoorbeeld een heel belangrijke sociale groep voor ze. Als de buitenwereld negatief is over wat bij het gezin hoort, of wat gezinsleden doen, kunnen kinderen zich daarvoor schamen. Dat laatste, je schamen en verantwoordelijk voelen voor gedrag van leden

van je sociale groep, ontwikkelt zich later dan je verantwoordelijk voelen voor je eigen gedrag. Voor burgerschapsvorming is dan een belangrijke vraag: Wanneer trekken jonge kinderen het zich aan als leden van hun gezin, hun vriendjes, hun groepje in de klas of zelfs hun hele klas zich niet volgens de normen gedragen? En wanneer gaan ze wat doen om dat te voorkomen of veranderen? Wanneer gaan ze zich verantwoordelijk voelen voor anderen?

Verantwoordelijkheid voor de groep

Bennett, Sani en collega's (2004) hebben een onderzoek uitgevoerd naar de ontwikkeling van de 'sociale identiteit' van kinderen. De sociale identiteit is – anders dan de persoonlijke, unieke identiteit – dat deel van je identiteit dat je met anderen gemeenschappelijk hebt, bijvoorbeeld omdat je tot hetzelfde gezin behoort. Het behoren bij een gezin is een deel van je sociale identiteit. Bij sociale identiteit gaat het om verbondenheid met anderen. Je verbonden voelen begint in het gezin en familie en breidt zich later uit naar andere groepen, zoals de groep van het kinderdagverblijf (waar een groep bijvoorbeeld zegt: 'Wij zijn de Zwaantjes') of een klas, een vriendengroepje of een sociale categorie zoals meisjes of een groep met eenzelfde religie. In het gezin leren kinderen ook dat je voor een ander verantwoordelijk kunt voelen en kunt schamen als die ander zich niet goed gedraagt. 'Ik schaam me voor je', zeggen veel ouders als een kind zich misdraagt. Schaamte in deze zin – voor degenen met wie je verbonden bent, voor de groep waarvan je deel uitmaakt – wordt in de ene cultuur sterker benadrukt dan in de andere. In culturen met een collectivistische oriëntatie zijn ouders meer gericht op het opvoeden van hun kind als lid van een groep (gezin of familie). Ook zullen ze hun kinderen eerder wijzen op deze sociale verantwoordelijkheid. Het zich verantwoordelijk voelen voor jongere broertjes of zusjes bij kinderen met een Marokkaanse achtergrond is daar een voorbeeld van.

Ouders nemen dus aanvankelijk de verantwoordelijkheid op zich voor het gedrag van hun kinderen; in de loop van de ontwikkeling verschuift die verantwoordelijkheid naar de kinderen zelf. Gaandeweg leren kinderen door hun opvoeding zich ook steeds meer verantwoordelijk voelen voor anderen. Bennett et al hebben in de Verenigde Staten kinderen van vijf, zeven, negen en elf jaar aan de hand van verhaaltjes vragen voorgelegd waarin het kind zelf, een jonger kind of een vriendje iets verkeerd deed. Ook beschreven ze een situatie waarin een kind van hun school zich bij een sportevenement met een andere school misdroeg. Vanaf zeven jaar bleken kinderen zich te realiseren dat het verkeerde gedrag ook op hen zelf afstraalde omdat ze bij dat kind hoorden.

Kinderen in meer collectivistische culturen worden veel eerder op hun verantwoordelijkheid aangesproken

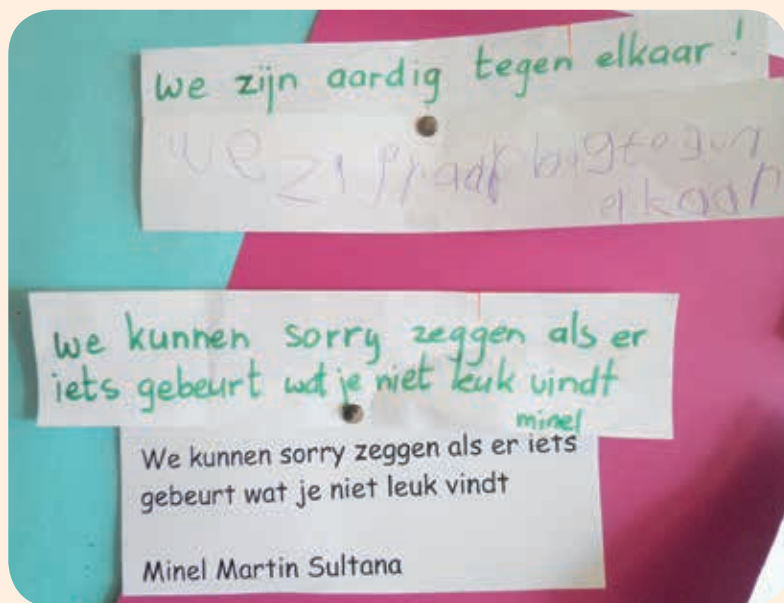
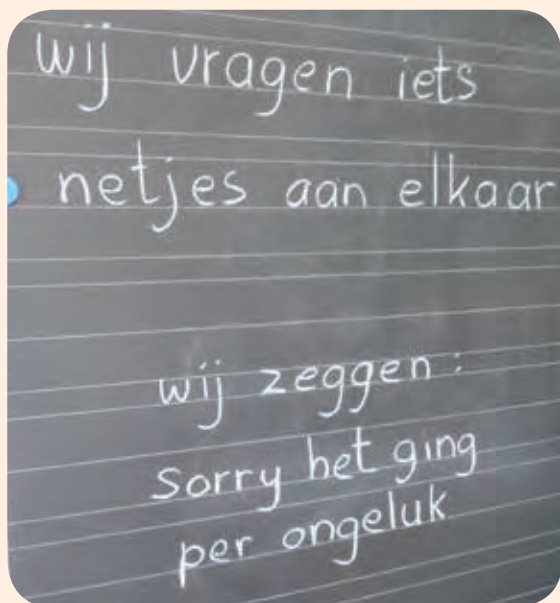
Verantwoordelijkheid in groep 3 en 4

Voor de Nederlandse situatie hebben we soortgelijk onderzoek gedaan met bijna tweehonderd kinderen in de groepen 3 en 4, vanaf zes tot negen jaar. We legden ze twee situaties voor, waarin ze zouden moeten samenwerken in een groepje van drie kinderen aan een gezamenlijke tekening of samenwerken met de gehele groep voor een gezamenlijk optreden voor andere klassen. In beide situaties zorgde een ander kind voor een slecht product. We vroegen de kinderen: 'Hoe zou jij je voelen?', 'Wat zouden anderen over je denken?' en 'Wie zou moeten uitleggen wat er was gebeurd?' Om over hun gevoelens te praten gebruikten we smileys, en vroegen we door over wat de schaamtesmiley volgens hun voorstelde en wat schaamte dan was.

>>

In rollenspelen kun je leerlingen laten oefenen hoe je op een prettige manier aan elkaar kunt vragen of je mee mag doen of iets mag lenen

Met de klas worden regels bedacht die worden overgeschreven en getypt in koppels

De verschillen tussen de leeftijdsgroepen waren het grootst bij de situatie van kleine samenwerkingsgroepjes (met zijn drieën). Van de zesjarigen zei maar een klein deel zich te schamen, een derde van de zevenjarigen zou zich schamen en tweederde van de acht- en negenjarigen. Bij de hele groep zou een derde van de zesjarigen zich schamen en de helft van de oudere kinderen. De meeste kinderen in beide situaties verwachtten een negatief oordeel van anderen en vonden dat degene die het niet goed had gedaan het zelf moest uitleggen. In ons onderzoek bleek dus dat ook een klein deel van de zesjarigen al een vorm van verantwoordelijkheidsgevoel heeft voor de hele klas en dat het, ook voor de oudere kinderen, nog volop in ontwikkeling is, met name ook als het erom gaat iets te doen met dat verantwoordelijkheidsgevoel.

Zelf bijdragen aan groepsvorming

Voor burgerschapsvorming in de zin van werken aan sociale verantwoordelijkheid kunnen leerkrachten voor de onderbouw veel doen. Uit crosscultureel onderzoek blijkt dat jonge kinderen al in staat zijn om sociale

verantwoordelijkheid op zich te nemen: kinderen in meer collectivistische culturen worden veel eerder op deze verantwoordelijkheid aangesproken. Ochs en Izquierdo (2009) vonden bijvoorbeeld dat jonge kinderen in Peru en op het eiland Samoa al allerlei gemeenschapstaken en daarmee verbonden verantwoordelijkheden hebben, terwijl hun Amerikaanse leeftijdgenoten uit zichzelf weinig bijdragen in hun gezinnen. Voor veel kinderen in Nederland vormt groep 1 de eerste vaste groep. Dat is het geschikte moment om te starten met het werken aan het verantwoordelijkheidsgevoel voor de groep. Dat kan op veel manieren: leerlingen vaste taakjes laten uitvoeren zoals de prullenbaktaak uit het voorbeeld aan het begin van dit artikel, samen de regels voor 'samen spelen' bedenken en vastleggen, in rollenspelen oefenen hoe je op een prettige manier aan elkaar kunt vragen of je mee mag doen of iets mag lenen, het wij-gevoel versterken door leerlingen bij toerbeurt te laten vaststellen wie er afwezig is, en in het algemeen door alert te zijn op sociaal gedrag dat leerlingen spontaan vertonen en daar een compliment over te geven of anderen te vragen dat te doen.

Onze Klas Mijn Wereld

De beschreven activiteiten en het onderzoek naar verantwoordelijkheid zijn onderdelen van het project *Onze Klas Mijn Wereld*. Voor dit project is met leerkrachten van acht scholen samengewerkt. Resultaten van recent onderzoek naar sociaal-emotionele ontwikkeling zijn verbonden met pedagogische basisprincipes en lesactiviteiten voor burgerschapsvorming met jonge kinderen.

Zie ook www.onzeklasmijnwereld.nl

Samen spelen, samen delen

In groep 2/3 wil juf Joke de leerlingen laten nadenken over de regels bij samenwerken en samenspelen. Eerst leest ze een verhaal voor over een groepje dat een ander kind niet mee wil laten spelen. Vervolgens vraagt ze de leerlingen wat ze van dat groepje vinden. 'Niet aardig', zeggen de meesten, of 'Gemeen'. 'Oké', zegt juf Joke, 'Ik vind het ook niet aardig. Maar hoe doe je dat eigenlijk, aardig zijn voor elkaar?' 'Samen spelen, samen delen', zegt Minel. Juf Joke vraagt hoe je dat merkt in de klas en schrijft

hun opmerkingen op. De leerlingen bedenken dat iedereen mee mag doen, maar als het niet kan (omdat het een spelletje is dat je met zijn tweeën speelt bijvoorbeeld) moet je 'sorry' zeggen. Aan het einde van het gesprek staan er wel tien ideeën op het bord. De leerlingen schrijven in koppels (één leerling uit groep 2 en één uit groep 3) de zinnen na op stroken en typen ze in op de computer. Joke laat de jongste leerlingen (groep 2) een klasgenoot kiezen met wie ze samen willen werken. Ze stelt voor dat ze het samenwerken als volgt kunnen doen: ze schrijven allebei op een strook en kunnen elkaar helpen om te kijken bij welke letter ze zijn, door die aan te wijzen. Bij dit samenwerken komt schrijven, spreken, luisteren en lezen rond één tekst aan de orde. Juf Joke maakt een affiche met de kop: 'Samenwerken, zo doen wij dat...' Daar plakken de leerlingen de handgeschreven en geprinte stroken op. De volgende dag vertelt Ruben dat hij thuis ook een 'regel' op de koelkast heeft geplakt: 'Wij zeggen sorry, het ging per ongeluk.' Dat zei zijn zusje, toen ze hem per ongeluk had geslagen.

Weblog van de klas

Juf Gea (groep 3/4) heeft een weblog gemaakt voor haar klas. De leerlingen zijn er trots op. Als juf Gea vraagt welk duo als 'journalisten van de dag' een tekst op het weblog wil publiceren over iets bijzonders dat die dag is gebeurd, gaan zowat alle vingers de lucht in. Shantal en Robin schrijven: 'Tyfun moest een rekentoets inhalen, maar er was wel veel herrie in de klas'. Ze lezen hun zin voor, en juf Gea vraagt: 'Wat zullen jullie ouders denken, als ze dit lezen? Want iedereen kan het weblog zien.' Een leerling denkt: 'Dan vinden ze het niet leuk.' Stella werpt tegen:

'Maar het was toch waar?' Na een stemming blijkt dat de meerderheid deze tekst niet op het weblog wil, 'want dan denken de ouders dat wij niet aardig zijn voor elkaar'. Shantal bedenkt: 'Als we er nu bij zetten: "Tyfun heeft het wel gehaald", dan is het niet zo erg.' Na deze toevoeging kan de tekst wel op het weblog, vinden alle leerlingen. Dan hoeven ze niet te jokken en ze voorkomen dat ze straks bekend staan als 'die onaardige klas'.

Burgerschap integreren

Uit de voorbeelden blijkt dat werken aan burgerschapsvorming geen vak apart is: een klassengesprek over regels en wensen, voorlezen, schrijven en typen van teksten, een weblog voor

de groep, zijn onderdeel van bijvoorbeeld taal- en ICT-onderwijs. Leerkrachten ervaren nieuwe thema's zoals burgerschapsvorming soms als een extra taak, als verzwaring van het curriculum. Daarom is het belangrijk activiteiten in het kader van burgerschapsvorming te verbinden met wat al op het programma staat. Doelen voor de sociale en talige ontwikkeling en ICT-onderwijs kunnen zo in elkaars verlengde liggen. Voor de kinderen hoort het gewoon bij elkaar als het gaat om een betekenisvolle inhoud. Verantwoordelijkheid begint bij je verbonden voelen. Uit de binding met anderen ontstaat de behoefte sociaal competent te zijn. Als leerkracht kun je daarbij het onderscheid maken. ☀

Verbind burgerschapsactiviteiten met andere vakken in het curriculum

Leestips

- Van Engelen, R. (2011). *Bouwen aan je groep*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.
- Van Keulen, A. (Red.) (2013). *Jonge burgers. Kindercentra als democratische oefenplaats*. Amsterdam: SWP.
- Van Norden, S. (2006). *Taal leren op eigen kracht*. Assen: Van Gorcum.

Literatuur

- Dunn, J. (1988). *The beginnings of social understanding*. Oxford: Blackwell.
- Ochs, E. & Izquierdo, C. (2009). Responsibility in childhood: three developmental trajectories. *Ethos*, 37(4), 391-413.
- Sani, F. & Bennett, M. (2004). Developmental aspects of social identity. In: M. Bennett & F. Sani (Eds.), *The development of the social self* (pp. 77-100). Hove/New York: Psychology Press.

Wil je op de hoogte blijven van de ontwikkelingen rondom het jonge kind?

Neem nu een abonnement op HJK

Wil je niets missen, neem dan een abonnement op HJK én JSW en betaal slechts €119,50 per jaar

HJK lezen op tablet en pc via Schooltas

Ontvang 10 x HJK

Krijg toegang tot het digitaal archief

Studenten ontvangen 40% korting

Samen voor €78,- per jaar

Meer weten? Ga naar www.hjk-online.nl of bel 088-2266691